

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ
ВИКЛАДАННЯ**

**ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ОСВІТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ -
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ У ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ
ІСТОРИКІВ**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти “магістр”

Виконала: студентка 2 курсу 07-242М групи
Спеціальність 032 Історія та археологія
Освітньо-професійної програми «Історія
та археологія»
Константінова Ганна Віталіївна

Керівник: к.і.н., доцентка Михайленко Г. М.
Рецензент: вчитель історії та громадянської
освіти Стельмах А.К.

Херсон - 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. Загальні тенденції розвитку освіти на українських землях в працях сучасних дослідників.....	6
1.1. Особливості освітніх рівнів та навчальних закладів.....	6
1.2. Гендерні та релігійні особливості навчання у працях сучасних істориків.	14
1.3. Висвітлення розвитку освіти України наприкінці XVIII – на початку XX ст. в шкільних підручниках з історії.....	18
РОЗДІЛ II. Історія освіти Півдня України в працях сучасних істориків.....	22
2.1. Загальна система навчання на півдні України у дослідженнях вчених.....	22
2.2. Релігійні, етнічні та гендерні особливості навчання в працях українських істориків.....	28
ВИСНОВКИ.....	43
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	45

ВСТУП

Актуальність дослідження. Огляд історіографії дає розуміння стану наукової розробки проблеми: які аспекти історії вивчені ґрунтовно, а які потребують подальшого розгляду. Історія освіти є важливою не лише в контексті дослідження загального розвитку суспільства, а й у вивченні минулого досвіду, механізмів освітньої політики та викорінення застарілих патернів.

Дослідження праць, що присвячені розвитку навчального процесу саме півдня України, є важливим для підкреслення унікальності регіону, який мав мультикультурне середовище та взаємодію різних традицій. Важливим аспектом є те, що історія освіти є предметом робіт не тільки істориків, а й педагогів та юристів, тобто це питання є міжгалузевою сферою.

Саме ці особливості визначають актуальність даного дослідження.

Мета цієї роботи полягає у вивченні висвітлення внеску українських істориків у дослідження історії освіти південної України кінця XVIII – початку XX століття.

Поставлена мета вимагає розв’язання низки **завдань**:

1. окреслити стан дослідження істориками та вченими з інших сфер питань освіти на всій території України, що підпорядковувалась Російській імперії;
2. розглянути, яким аспектам історії початкової, середньої та вищої освіти присвячують свої роботи українські вчені;
3. визначити, як транслюється історія жіночої освіти наприкінці XVIII – на початку XX ст. у роботах українських дослідників;
4. дослідити, яким чином вивчається зв’язок освіти з церквою у працях істориків;
5. проаналізувати висвітлення етнічної політики імперської влади у сфері освіти в роботах сучасних вчених;

6. охарактеризувати висвітлення історії освіти кінця XVIII – початку XX ст у шкільних підручниках.

Об’єктом дослідження є розвиток освіти на півдні України наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Предметом кваліфікаційної роботи є внесок сучасних українських істориків у дослідження історії освіти півдня України кінця XVIII – початку XX століття.

У процесі написання даної роботи було використано наступні **методи** дослідження: порівняльно-історичний, історико-системний та проблемно-хронологічний.

Хронологічні рамки дослідження перш за все визначаються межами діяльності істориків: кінець XX – початок XXI ст. Матеріали дослідників, які аналізуються у кваліфікаційній роботі, охоплюють період з кінця XVIII –до початку XX ст.

Територіальні межі: Поняття «Південь України» досить широке. Різні дослідники можуть включати в це поняття території сучасних Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської, Одеської, Миколаївської областей, частини Донецької, а також Автономної Республіки Крим. У межах цієї роботи акцент зроблено на аналізі праць, що репрезентують етапи та особливості розвитку освіти на території Херсонської, Одеської та Миколаївської областей.

Практичне значення кваліфікаційної роботи передбачає її можливе використання під час проведення різноманітних освітніх, профорієнтаційних заходів та навчальних занять у закладах середньої та вищої освіти, що присвячені розвитку історії. Це дослідження також може бути корисним у роботі архівів, музеїв, освітніх і культурних установ.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обрання тематики кваліфікаційної роботи відбувалось згідно з ініціативною темою кафедри історії, археології та методики викладання

«Регіональна історія України, історіографія, методологія та джерельна база».

Апробація результатів роботи. Окремі положення дослідження окреслені у публікаціях: «Розвиток жіночої освіти на півдні України у працях українських істориків кінця XX - початку XXI ст.», опублікована у збірці матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів «Актуальні проблеми історії та археології: регіональний та глобальний вимір», а робота «Історія національної освіти на півдні України наприкінці XVIII – на початку XX ст.» подана до друку до збірника «Магістерські студії».

РОЗДІЛ І.

ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ ДОСЛІДНИКІВ

1.1. Особливості освітніх рівнів та навчальних закладів.

Для більш глибокого й повного розуміння стану вивчення освіти на півдні України в кінці XVIII – на початку XX ст., варто охарактеризувати загальні тенденції розгляду у працях істориків освітньої сфери на всіх українських землях, що були підпорядковані Російській імперії.

Перш за все, необхідно зазначити що велику увагу дослідників привертає розвиток певного освітнього рівня. Таким чином розглядаються особливості початкової, середньої, спеціалізованої та вищої освіти.

Варто почати з розгляду робіт, що характеризують початковий рівень освіти. Фундаментальною працею, що присвячена цьому питанню є дисертація О.О. Драч [1]. В цій роботі історикиня охарактеризувала мережу початкових шкіл на всій території України, що була підконтрольна Російській імперії, а також процес реформування навчання та створення всестанових освітніх установ. Вчена проаналізувала освітній процес з усіх сторін: яким було становище вчителів, учнів та методичне забезпечення. Ця праця є важливою також тому, що О.О. Драч висвітлила питання русифікації та загальної боротьби влади з освітніми активістами.

Необхідно окремо виділити роботу О.О. Крижановської, що присвячена початковій освіті певного соціального рівня – селянства[2]. У своїй статті дослідниця охарактеризувала створення та діяльність різноманітних навчальних закладів, навела приклади вихідців з села, які стали видатними діячами, а також окреслила поширення друкованого слова. Історикиня виділила проблеми, з якими стикались селяни у

прагненні до знань: недостатня кількість навчальних установ та їхня матеріальна забезпеченість, русифікація; проте і виокремила позитивні аспекти: гнучкість соціальної структури в тогочасній Російській імперії, що дозволяла змінити своє положення у суспільстві та доступ селян не тільки до базової, а й спеціалізованої, зокрема сільськогосподарської та музичної освіти.

Варто згадати окремі праці істориків, що присвячені взаємодії громади з владою та закладами освіти. Зокрема, І.В. Захарова у власній дисертаційній роботі розглянула взаємозв'язок органів місцевого самоврядування та навчальних закладів [3]. Історикиня зосередила свою увагу на аналізі процесів становлення та розвитку земської школи в Україні. Дослідниця визначила вплив земств на формування системи освіти, зокрема їхній внесок у створення навчальних закладів та відстоювання особливостей викладання, насамперед зазначила їхню боротьбу за можливість навчання українською мовою. У своїй роботі вчена також окреслила опір влади цим процесам.

Також варто звернути увагу на дослідження І.М. Левченко, в якому вчена охарактеризувала роль дворян-меценатів у розвитку початкової освіти в Полтавській та Чернігівській губерніях [4]. Історикиня навела приклади як підтримки, так і байдужого ставлення представників знаті до освіти селян та бідних дворян. Також вона окремо виділила греків, як важливу спільноту, що активно долучалась до процесу створення навчальних закладів.

Темі ролі інтелігенції в розвитку освіти Інна Левченко присвятила також дисертацію, в якій аналізувала початкову та середню ланку [5]. Зокрема, історикиня висвітлила процес створення початкових жіночих навчальних закладів, завдяки впливу дворянства, а також дослідила ставлення до навчання селян та бідних міщан, визначивши важливі фактори які вплинули позитивно на процес становлення освітніх установ: масонство, декабристський та кирило-мефодіївський рух. Важливо

відмітити, що територіальні межі цієї роботи ширші, ніж статті: окрім Полтавської та Чернігівської губерній, дослідниця також проаналізувала Київську та Харківську.

В розділі, що присвячений середньому рівні освіти, дослідниця докладно описала протидію державних структур розширенню мережі навчальних закладів і зусилля дворянства, що були спрямовані на подолання цих перепон [5]. Отже, можна відмітити, що стан середньої освіти для селян та бідних дворян був схожим на становище початкової ланки і залежав від внесків місцевої інтелігенції.

Також варто згадати дослідників, які зосереджують свою увагу безпосередньо на розвитку середньої освіти. Серед них О.В. Півоваров та О.Г. Самойленко. Олександр Півоваров у своїй дисертаційній роботі здійснив комплексний аналіз розвитку середньої освіти в центральних та східних регіонах України від другої половини XVIII до першої третини XIX ст. [6]. Зокрема, він зазначив про ліквідацію самобутньої, місцевої системи навчальних закладів та створення нової, уніфікованої та підпорядкованої царському урядові. Вчений охарактеризував особливості середніх освітніх установ для хлопців та дівчат, а також виокремив важливість благодійності у сфері освіти та прослідкував етапи її розвитку.

Цікавим є дослідження Олександра Самойленка, присвячене розвитку історичної освіти в гімназіях України у XIX – на початку XX ст. [7]. В ньому вчений дослідив навчальні плани та нормативні державні документи, присвячені навчанню, і дійшов висновку, що під час викладання історії, вчителі намагались найбільше висвітлювати позитивні моменти, а також зосереджували свою увагу на вихованні любові до батьківщини та влади. Окремо Олександр Самойленко виділив гімназії при вищих навчальних закладах, та зазначив високий рівень освіченості викладачів в таких освітніх установах.

Найбільше та найрізноманітніше у працях українських істориків висвітлено розвиток спеціальної та вищої освіти на теренах України

наприкінці XVIII – на початку XX ст. Загальний стан вищої освіти у своїх роботах проаналізували Ю. Герман та Т.А. Стоян.

Зокрема, Тетяна Стоян детально охарактеризувала стан університетської освіти, ставлення до неї влади, а також визначила особливості викладацького та студентського складу [8]. Дослідниця зазначила, що адміністрація чинила ідеологічний тиск на діяльність вищих навчальних закладів, проте студенти та викладачі намагались чинити цьому опір. Цікавим є її порівняння статистичних даних щодо кількості студентів звільнених за протидію уряду в українських та російських університетах

[8, с. 150]. Згідно з наведеними даними, в українських вищих навчальних закладах відрахування відбувалось в набагато більших масштабах порівняно з російськими. Аналіз дослідниця проводила на всіх українських землях, що були включені до складу Російської імперії.

У свою чергу, Юлія Герман присвятила одну зі своїх статей процесу реформування вищої освіти в першій половині XIX століття [9]. Дослідниця висвітлила важливість ролі університету в загальній структурі вищих навчальних закладів та охарактеризувала створені документи, що регулювали діяльність освітніх установ. Історикиня також продемонструвала проблеми у вищій освіті з якими намагались боротись, зокрема з недостатньою популярністю навчальних закладів, і висвітлила які пропозиції щодо вирішення надавали тогочасні діячі [9, с. 523].

Окремо варто відмітити роботи, що присвячені особливостям діяльності викладачів вищих навчальних закладів. Зокрема, О.Г. Самойленко написав статтю, яку присвятив аналізу процесу формування освітянського складу під час зародження університетської системи [10]. Він приділив увагу питанню іноземному контингенту, який відіграв важливу роль на початках розвитку вищих освітніх установ, а також охарактеризував умови, які надавала держава задля створення

місцевої професорської інтелігенції, зокрема це можливість стажування закордоном та в інших університетах Російської імперії.

У свою чергу С.М. Ховрич присвятив свою статтю питанню наукових відряджень за кордон професорів різноманітних спеціальностей [11]. Він навів приклади подорожей закордон як для наукових досліджень, так і для встановлення зв'язків із зарубіжними вченими. Цікавими є наведені вченим висновки ентомолога В. Караваєва щодо температури в Києві та у м. Бейтензорг на о.Ява, згідно з якими у столиці України було спекотніше на 1 градус [11, с. 122].

Окремо варто згадати дослідників, які присвятили свої роботи аналізу розвитку певного виду вищої освіти, а саме О.В. Єгорову та О. Лукашевича. Олена Єгорова присвятила своє дисертаційне дослідження становищу юридичної освіти в Україні XIX – початку XX ст [12]. У її роботі можна прослідкувати тенденції формування і розвитку спеціалізованого навчання на всіх українських землях, проблеми з яким стикались, а також успіхи в цій сфері.

У свою чергу, Олексій Лукашевич проаналізував розвиток археологічної освіти в Україні, не тільки в тій частині, що була підпорядкована Російській імперії, а й у тій, що належала Австро-Угорщині, зокрема у Львові [13]. Дослідник охарактеризував процес зародження археологічної освіти, визначив постатей, що відіграли важливу роль у формуванні сфери, а також окреслив питання та предмети, які вивчали в навчальних установах.

Варто виділити дослідження вже згаданого нами Сергія Хорвича, що присвячене розгляду практики стажування українських студентів в різноманітних вищих навчальних закладах на території Російської імперії та закордоном [14]. У статті вчений детально охарактеризував сам процес практики, також зазначив про доступ жінок неї.

Окремо варто згадати роботи, присвячені історії освіти, що написані педагогами. Хоч наше дослідження спрямоване на праці істориків, проте

ми не могли оминати статті та дисертації представників інших дотичних до теми наук, в яких аналізуються певні аспекти навчання в Україні у визначений нами період.

Так, Белозьорова Н.О. та Роєнко С.О. у своїх роботах досліджують розвиток початкової школи. Наталія Белозьорова зосередила свою увагу на аналізі освітнього процесу, зокрема історії становлення нормативної бази, методам навчання та виховання [15]. Історикиня зазначає, що досліджує Східноукраїнський регіон, проте вона наводить приклади з усієї території України, зокрема і з півдня.

Світлана Роєнко у свою чергу аналізує розвиток шкільної приватної освіти в Україні в XIX – на початку XX ст. [16]. Дослідниця докладно висвітлила історію становлення та розвитку мережі навчальних закладів на всіх українських землях, що підпорядковувались Російській імперії. Історикиня окреслила місце шкільної приватної освіти в загальній системі навчання протягом означеного періоду, а також охарактеризувала ставлення влади до цієї сфери, зокрема висвітлила як підтримку так і обмеження діяльності освітніх установ.

Є серед педагогів дослідники різноманітних аспектів розвитку середньої освіти. Зокрема О.В. Самойленко та М. Коваленко присвятили спільну статтю аналізу процесу виховання у гімназіях України в XIX – на початку XX ст. [17]. Вчені за допомогою огляду загальнодержавних та внутрішніх документів, висвітлили методи покарань та заохочень у навчальних закладах. Цікавою є інформація про контроль над діяльністю учнів не тільки під час навчання, а й у вільний час. Зокрема, педагоги навели приклади створення гуртку для читання книг, які були заборонені міністерством освіти, а також зазначили про обмежений доступ гімназистів до театру [17, с. 218].

Суттєвий внесок у дослідження середньої освіти становлять роботи, що присвячені спеціалізованим аспектам навчання. Цьому питанню присвятили свої праці Л.В. Никитюк, С.М. Ситняківська та Л.І. Русакова.

Так, Людмила Никитюк у власному дисертаційному дослідженні проаналізувала питання природничої освіти у середніх навчальних закладах, її становлення та особливості викладання [18]. Педагогиня зосередила увагу на теоретичних підходах у природничі освіти та охарактеризувала позакласну роботу учнів.

У свою чергу, Світлана Ситняківська зосередила увагу на розгляді ремісничої освіти, проаналізувала її становлення і розвиток, а також регіональні особливості, що були зумовлені економікою краю [19]. Дослідниця також окреслила розвиток ремісничої жіночої освіти в Україні, відзначивши Одесу як найбільший осередок навчальних закладів [19, с. 95]. Також вчена приділила увагу національному фактору, а саме – освіті євреїв. Цікавим є дисертаційне дослідження С.М. Ситняківської також через висвітлення важливості ремісничої освіти як соціального чинника – можливість професійного становлення дітей з інвалідністю, сиріт, безпритульних та з малозабезпечених сімей.

Людмила Русакова у своїй дисертації проаналізувала особливості становлення приватної художньої освіти на українських землях в другій половині XIX – початку XX століття [20]. Історикиня дослідила історію освітніх установ в Харкові, Одесі, Києві та Катеринославі. Варто відмітити, що Харківська школа стала першим художнім навчальним закладом в Україні і її відкрила перша жінка, яка отримала право на це – М. Раєвська-Іванова [20, с. 105-106]. Дослідниця охарактеризувала особливості навчання в освітніх установах, створення методологічної бази, зокрема процес написання підручників. Необхідно відмітити важливість художньої освіти, адже на основі створених школами приватних колекцій творів в цей час організовувались музеї по всій Україні.

Педагоги зробили внесок і у дослідження вищої освіти. Зокрема свої роботи цьому питанню присвятили Н.С. Савченко та А.В. Боярська-Хоменко. Наталія Савченко у своїй роботі зробила загальний огляд розвитку вищої освіти по всій території України в XIX-XX ст.,

зосередивши увагу на навчальних закладах, що були на землях, підпорядкованих Російській імперії [21]. В цій статті вчена охарактеризувала особливості не тільки установ вищої, а й середньої освіти.

Анна Боярська-Хоменко зосредила свою увагу на аналізі розвитку вищої математичної освіти протягом XIX – початку XX століття [22]. Так, у дисертаційному дослідженні вчена проаналізувала становлення математичної освіти у всьому світі та на українських землях, проаналізувала її еволюцію та особливості викладання, зосередивши увагу на навчальних установах, що були на території, яка була під контролем Російської імперії.

Окремо варто відмітити роботу А.В. Боярської-Хоменко, в якій вона охарактеризувала особливості освіти дорослих в Україні в XIX – на початку XX століття [23]. В цьому дослідженні, вчена окреслила науково-пізнавальну взаємодію університетів та населення, яка проявлялась через існування наукових товариств, до яких міг будь-хто долучитись; видання текстів лекцій у друкованому вигляді та відвідування занять за індивідуальним графіком.

Цікавою є робота В.В. Кузьменко та В.В. Примакової, що присвячена розвитку післядипломної освіти вчителів на українських землях протягом XIX століття [24]. В спільній статті вчені окреслили форми підвищення кваліфікації педагогів: різноманітні з'їзди, товариства та курси, які організовували самі викладачі прагнучи вдосконалити власні знання та поділитись досвідом. Також автори висвітлили внесок у розвиток цієї сфери видатних діячів, а саме М.І. Пирогова та К.Д. Ушинського.

Отже, питання розвитку різноманітних щаблів освіти на території України кінця XVIII – початку XX ст. активно досліджується сучасними істориками. У численних працях вони аналізують різноманітні аспекти початкової, середньої, спеціалізованої та вищої освіти, а також прослідковують взаємини влади, громад і навчальних закладів. Також

важливим доповненням до робіт істориків, є дослідження сучасних педагогів, які висвітлюють різноманітні аспекти розвитку навчальної сфери.

1.2. Гендерні та релігійні особливості навчання у працях сучасних істориків.

Роботи присвячені загальному огляду певного рівня освіти часто включають в себе характеристику гендерних, релігійних та етнічних аспектів навчання. Проте часто вони недостатньо зосереджують увагу на цих питаннях. Саме тому необхідно окремо виділити вчених, які аналізують гендерні, релігійні та етнічні особливості тогочасної освіти.

Варто почати з гендерного фактору, а саме розвитку жіночої освіти, адже вона є важливою складовою історії освіти XVIII – початку XX ст. Бо саме на цей період припадає її зародження та активний розвиток. Довгий час жінки не мали повноцінного доступу до освіти. Основними їхніми ролями було вправління по господарству та народження дітей. Тільки заможні жінки мали змогу отримати освіту вдома або в приватних пансіонах та монастирях.

У середині XVIII століття постало питання модернізації суспільства і зокрема освіти. І серед змін було створення першого державного навчального закладу для дівчат – інституту шляхетних дівчат [25, с.644]. Ця освітня установа у загальній системі відносилась до середнього рівня.

В цьому контексті варто згадати Т.В. Сухенко, дослідницю, яка в одній зі своїх робіт проаналізувала становлення цього типу закладу освіти на всій території України, яка була підконтрольна Російській імперії [26]. Зокрема, вона відзначила: «Київський інститут шляхетних дівчат став першим і єдиним на території України жіночим середнім закладом, який відкрився завдяки підтримці уряду» [26, с. 81]. Історикиня зазначила як

мету цієї підтримки – намагання русифікувати населення. Вчена проаналізувала склад вихованок та викладачів, зокрема цікавими виявились дані про Петра Гулака-Артемівського, який працював в Харківському навчальному закладі 31 рік, з яких 13 – без платні [26, с. 82].

Незважаючи на те, що впровадження інститутів шляхетних дівчат вже було великим досягненням, Тамара Сухенко відмітила і недоліки цих освітніх установ, а саме: становість та зосередженість на морально-релігійному аспекті навчання, а не на здобутті знань. Дослідниця також виокремила проблеми вихованок з вивченням іноземних мов, в тому числі і російської.

Свою наукову діяльність історикиня загалом зосредила на аналізі розвитку середньої жіночої освіти, саме тому вона присвятила цьому питанню своє дисертаційне дослідження [27]. В ньому вчена проаналізувала законодавчі документи, що регулювали навчання, процес реформування системи освіти і особливості створення різноманітних освітніх установ та навчального процесу, зокрема вчена зазначила про розбіжність між програмами жіночих і чоловічих гімназій.

У контексті дослідження середніх жіночих освітніх закладів, необхідно згадати Т.В. Тронько, історикиню, яка написала статтю, присвячену розвитку маріїнських гімназій в Україні. В цій роботі вчена зосредила увагу на Києві, Житомирі та Кам'янець-Подільському, проаналізувала умови створення навчальних установ, їхнє фінансування, зокрема наголосивши, що Київська гімназія була створена без допомоги уряду, а Житомирська та Кам'янець-Подільська – за активної підтримки [28, с. 293]. Дослідниця наголосила на контролі влади над діяльністю освітніх закладів, зокрема вона зазначила, що адміністрація наголошувала на необхідності слідкувати, щоб викладачі та учениці були благонадійними, а також при наймі нових працівників увага зверталась не тільки на кандидата, а й на його родину. Історикиня навела приклад

випадку, коли виникли труднощі у працевлаштуванні вчителя, дружина якого була католичкою [28, с. 293].

Вчена в цій роботі висвітлила питання соціального та національного складу учениць. Так, хоч освіта оголошувалась безстановою і кількість міщанських дівчаток поступово збільшувалась у гімназіях, проте навчання було досить коштовним, що обмежувало доступ і спонукало громадськість організовувати товариства для матеріальної допомоги. Щодо національного складу, то дослідниця зазначила про випадки здобуття освіти болгарок та сербок, що приїхали з-за кордону. Окрім цього, Тетяна Тронько охарактеризувала доступ і становище у гімназіях дівчат, що сповідували іудаїзм та католицизм.

Питанню жіночої освіти полячок присвятила свою роботу О.О. Ніколаєнко [29]. У статті вчена охарактеризувала доступ до всіх рівнів освіти полячок та розповіла про практику створення приватних навчальних закладів. Також дослідниця зазначила про створення освітніх товариств та наголосила на тому, що рівень володіння російською мовою жінкам був менший, ніж чоловіками, адже жіноча освіта була домашньою або приватною, тому менше піддавалась русифікації.

Варто зазначити, що нам не вдалось знайти окремих досліджень, що присвячені аналізу національної освіти українських земель, які підпорядковувались Російській імперії. Проте враховуючи всі вже проаналізовані роботи, можна зробити висновок, що загальною тенденцією була русифікація. Та все ж цей аспект потребує подальшого детального вивчення для розуміння особливостей освітньої ситуації різних народів, що проживали в Україні.

В схожому стані знаходиться висвітлення релігійної освіти на всій території України. Зокрема, нам вдалось виокремити тільки дослідження О.О. Баковецької. Історикиня проаналізувала становище католицької освіти в декількох своїх роботах.

Зокрема, в статті під назвою «Католицька освіта в Україні в кінці XVII - перша чверть XIX ст.» дослідниця охарактеризувала систему єзуїтських навчальних закладів та особливості їхнього навчання, зокрема зазначила, що характерною їхньою рисою було існування при установах наукових гуртків, для поглибленого навчання [30, с. 58-59]. Загалом ця робота присвячена початку XIX століття, коли відбувалось певне піднесення католицької освіти. Проте ставлення на той момент влади було скоріш нейтральним, ніж позитивним, адже освітні установи не отримували жодної фінансової підтримки з боку уряду.

У іншій статті, Ольга Баковецька проаналізувала умови згорання мережі католицьких церков та процес русифікації духовних навчальних закладів [31]. Закриття цих освітніх установ пояснюється намаганням владою контролювати дві важливі сфери життя, через які можна впливати на людей: церкву та навчання. Також Ольга Баковецька визначила важливий фактор, що став приводом для більш активної ліквідації закладів освіти: польські повстання 30-60-х років XIX століття [31, с. 13-14].

Щодо православної освіти, то окремих робіт присвячених українським землям, що підпорядковувались Російській імперії в означений період, нам не вдалось знайти. Проте варто відмітити, що православна релігія була важливою складовою освіти, адже, до прикладу, Закон Божий вивчався в навчальних закладах, а інститути шляхетних дівчат робили акцент на морально-релігійному вихованні. Та все ж це питання потребує подальшого детального розгляду.

Окремо варто відмітити двох дослідниць-юристок, які присвятили свої роботи розгляду історії освіти: О.В. Нестерцова-Собакарь та Л.В. Міхневич. Олександра Нестерцова-Собакарь у своїй статті проаналізувала правове становище жіночої початкової та середньої освіти на всій території України, що підпорядковувалась Російській імперії [32]. Дослідниця визначила якими законодавчими документами регулювалась діяльність навчальних установ різних щаблів та рівень залученості дівчат

до початкової освіти, який був низьким. Також вчена визначила частку церковних шкіл у загальній кількості початкових освітніх закладів і зазначила мотивацію духовного керівництва залучати дівчат до навчання: «дівчатка – майбутні матері сімейств і на них служителі церкви можуть цілком розраховувати як на своїх вірних помічників і союзників у справі підтримки в народі моральності й впливу православної церкви» [32, с. 82].

Людмила Міхневич у свою чергу присвятила свою статтю аналізу становленню вищої юридичної жіночої освіти в Україні [33]. Дослідниця охарактеризувала доступ жінок до навчання, який майже був відсутнім через що доводилось виїздити закордон, та створення спочатку платних публічних лекцій, а потім і вищих курсів, які тільки на початку XX ст. були прирівняні в правах до університетів. Проте варто зазначити, що ставлення влади до жіночої освіти було мінливим і залежало від загальної політичної ситуації: то відкривався доступ до курсів, то жорстоко придушувався розвиток навчальних ідей. Вчена визначила які можливості надавала освіта на різних спеціальностях, зосередивши увагу на юридичній і підкресливши, що «доступ жінок до вищої юридичної освіти не давав їм вільного права на професію» [33, с.82].

Отже, українські вчені досліджують питання гендерної та релігійної складової освіти України, що була підконтрольна Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст.. Вони аналізують розвиток освітніх закладів, їхнє правове становище та особливості викладання. Проте є питання, які потребують подальшого вивчення, зокрема, це початкова жіноча, національна та релігійна освіта. Наявні праці є важливою складовою для розуміння стану розвитку тогочасного навчання та тільки з висвітленням ще недосліджених питань, з'явиться можливість зрозуміти повну картину.

1.3. Висвітлення розвитку освіти України наприкінці XVIII – на початку XX ст. в шкільних підручниках з історії.

Частиною сучасної історіографії є підручники. Саме тому варто розглянути, яким чином висвітлюється історія освіти України, на що звертаються увага. Перш за все, варто зазначити, що за шкільною програмою період кінця XVIII – початку XX століть вивчаються в 9 класі. Тому саме ці підручники нами було розглянуто.

Варто почати з найстаріших доступних матеріалів, які датуються 2009 роком. У підручнику авторства Струкевича О.К. охарактеризовано становище української освіти в загальних рисах, зокрема докладно висвітлений негативний вплив Російської імперії: «царизм зруйнував національну школу в Україні яка поставила український народ на один рівень з найосвіченішими державами Європи» [34, с. 130].

Дослідник розділив питання освіти на 2 хронологічних розділи: перша і друга половина XIX ст. Вчений під час викладу матеріалу порівнював стан навчання на українських землях, що були підпорядковані Російській та Австро-Угорській імперіях, зазначаючи факти, що свідчать про краще ставлення до українців в Австро-Угорщині. Дослідник охарактеризував діяльність освітніх установ, предмети, які викладались в них, а також їхню доступність для різних щаблів населення. Окремо вчений висвітлив розвиток недільних шкіл для дорослих [34, с.253-254].

Ще одним підручником, що датований 2009 роком, є книга авторства О.П. Реєнта та О.В. Малій. Вчені висвітлили створення мережі освітніх закладів по всій Україні. Щодо території, яка підпорядковувалась Російській імперії, дослідники охарактеризували спеалізацію навчальних установ, зокрема згадали про школи кантоністів та єдину в державі школу бджільництва [35, с.103-104]. На українських землях, що підпорядковувались Австро-Угорській імперії, як наголосили вчені, освіта мала тісний зв'язок з церквою.

Олександр Реєнт та Ольга Малій також є авторами підручника з історії України для 9 класу, що був опублікований у 2017 році. В ньому

вони так само висвітлили створення навчальних установ та їхню специфіку, а також наголосили на процесі русифікації та становій обмеженості освіти [36]. Окрім того, в цьому підручнику вчені наголосили, на більш суворій політиці влади щодо західноукраїнських земель у сфері мови навчання.

Авторами ще одного підручника 2017 року є І. О. Бурнейко, Г.М. Хлібовська, М. Є. Крижановська та О. В. Наумчук. В ньому вони зауважили про створення різноманітних навчальних закладів, висвітлили процес реформування освіти, а також її русифікацію. Ця робота також містить огляд життя та діяльності видатних діячів освіти, таких як Василь Каразін, Варвара Рєпніна та Софія Русова, а також процесу емансипації жінок та їхнього прагнення до освіти.

Варто відмітити ще один підручник, у якому висвітлили питання жіночої освіти. Його автори: О.І. Пошетун, Н. М. Гупан та І. І. Смагін. У своїй роботі вони окреслили діяльність різноманітних навчальних установ, зокрема зазначили мотивацію царської влади для відкриття Київського університету: «...він буде центром русифікації Наддніпрянщини задля обмеження польського впливу», проте як зазначили автори, ця освітня установа стала осердям українського руху [38, с.77-78]. Дослідники виокремили і проблему навчання російською, що для учнів була нерідною, а також визначили роль Софії Русової та Христини Алчевської в розвитку освітньої сфери.

Окрім загальних питань, автори висвітлили аспект жіночої освіти, зокрема окреслили існування інститутів шляхетних дівчат та особливості навчання в них. Також вони охарактеризували розвиток навчальних установ на західноукраїнських землях, зазначивши про боротьбу між польським та українським населенням на Східній Галичині та відсутність україномовних освітніх закладів на Закарпатті.

Також варто відмітити підручник В.С. Власова, у якому висвітлено процес створення закладів освіти різних рівнів в Україні протягом кінця

XVIII – XX ст., особливості навчання в них, а також окреслено становище української мови на територіях, що підпорядковувались Австро-Угорській та Російській імперіях [39]. Зокрема, вчений навів цитату Грушевського щодо української мови у освітніх закладах, згідно з якої можна дійти висновку, що в різних імперіях стан української мови відрізнявся: кращим був на Галичині та Буковині [39, с. 273].

Найновішими підручниками з історії України 9 класу є ті, які були випущені у 2022 році. Авторкою одного з таких є Наталія Сорочинська. У підручнику вона охарактеризувала розвиток мережі різноманітних освітніх установ, її реформування та становище української мови в навчальних закладах на території всієї України [40]. Зокрема вчена окреслила намагання громадськості створити українські освітні заклади і протидію цьому державних адміністрацій. Варто зазначити, що дослідниця причиною поганого стану освітньої сфери на землях, що підпорядковувались Російській імперії, на початку XIX ст. називає «зубожіння селян», та байдужість уряду [40, с. 90]. Це кардинально відрізняє підручник Н. Сорочинської, від книг авторства О.П. Реєнта та О.В. Малій.

Отже, автори підручників акцентують увагу на деталях, які, на їх думку, найхарактерніше відображають процес розвитку освіти протягом зазначеного періоду. В загальному дослідники висвітлюють процес створення різноманітних освітніх закладів та вплив влади на нього. Деякі з вчених визначили питання жіночої освіти в загальних рисах, а також приділили увагу видатним освітянам.

Отже, освіта на українських землях, що підпорядковувались Російській імперії, в кінці XVIII – на початку XX ст. є предметом сучасних наукових робіт. Різноманітні аспекти навчання аналізують не тільки історики, а й педагоги та юристи. Проте, не дивлячись на численну залученість дослідників, залишаються невисвітлені численні питання, що потребують подальшого вивчення.

РОЗДІЛ II.

ІСТОРІЯ ОСВІТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ ІСТОРИКІВ

2.1. Загальна система навчання на півдні України у дослідженнях вчених.

Аналіз робіт, присвячених загальному розвитку історії освіти в Україні кінці XVIII – початку XX ст. демонструє важливість регіональних студій. Адже кожен дослідник сам визначає, які території йому аналізувати визначаючи свої територіальні рамки в назві роботи як «Україна». Також характеризуючи загальний стан певного рівня освіти, вчений може випускати з уваги елементи, які є важливими для розуміння тогочасної ситуації. Саме тому необхідно розглянути праці присвячені безпосередньо півдню України, їхню тематичну спрямованість та особливості самої освіти в цьому регіоні.

Перш за все варто згадати роботи, присвячені огляду розвитку початкової освіти. Цей аспект у своїй дисертаційній роботі висвітлив М.О. Мінц [41]. У ній дослідник детально охарактеризував освітню систему у дореформенний період і вплив реформ на неї, а також окреслив регіональні особливості розвитку навчальних установ, зокрема вплив економіки на освіту. Також вчений описав методи навчання та процес створення

навчально-методичної літератури та взаємодію освітніх закладів з церквою.

Окремо варто виділити роботи, що присвячені і початковій, і середній ланці освіти. Серед дослідників цих питань можна виділити О.М. Лебеденко, Т.Г. Єрич, Н.Ф. Щербину та Ю.Б. Махінла. Варто відмітити, що вони зосереджують свою увагу на бессарабських землях.

Так, Надія Щербина та Юрій Махінла у спільній статті проаналізували освітню мережу Бессарабії наприкінці XVIII – у XIX ст. [42]. Вони окреслили статuti, якими керувались навчальні заклади, а також надали гендерні та національні статистичні дані щодо рівня грамотності та навчання рідною мовою. Цікавою є ця робота, висвітленням розвитку особливих типів освітніх установ, зокрема єврейських та ланкастерських шкіл. У цій праці вчені аналізують не тільки підконтрольну Російській імперії територію, а й ту, що перебувала під владою Молдавського князівства та Румунії.

У свою чергу, Олександр Лебеденко у роботі «Розвиток освіти в Подунав'ї (XIX - початок XX ст.)» проаналізував становлення та особливості різноманітних освітніх закладів початкового та середнього рівня в регіоні [43]. В цій статті дослідник висвітлив навчання дітей тамтешнього козацтва, існування жіночий освітніх установ, а також проблеми національної освіти болгар та українців, зокрема зазначив про її активну русифікацію.

Тетяна Єрич присвятила своє дослідження аналізу статистичних освітніх даних [44]. Зокрема, вона охарактеризувала гендерний, релігійний, віковий та етнічний склад навчальних закладів. Також, хоч дослідниця і розглядає початковий і середній рівень, вона зазначила про відсутність установ вищого щаблю освіти. Вчена окреслила проблемні питання: русифікація, недостатнє фінансування навчальних закладів, проблеми кадрового складу, зокрема їхня мала кількість та погана кваліфікація. Так,

вона навела дані, згідно з якими в Аккерманському повіті не було жодного вчителя з вищою освітою [44, с. 116].

Найбільш розкритим на півдні України в зазначений період є питання розвитку профільної освіти. Адже саме на ХІХ ст. припадає її активний розквіт. Варто виділити вже згаданого дослідника Миколи Мінца, який має в своєму науковому доробку роботу, присвячену становленню ремісничої початкової освіти [45]. З його статті можна зробити висновок, що розвиток початкового щабля навчання був дуже на низькому рівні: під час освітнього процесу діти займались садівництвом, рукоділлям та бджільництвом, загалом це можна назвати додатковими предметами, а не спеціалізованою освітою.

Особливу вагу дослідників зосереджено на середній спеціалізованій освіті. Так, комплексною роботою з цього питання є дисертаційне дослідження Я.А. Нагрибельного «Розвиток професійної освіти на Херсонщині у другій половині ХІХ століття - на початку 1920-х рр.» [46]. В ньому вчений проаналізував еволюцію аграрної, медичної, комерційної освіти та закладів, що готували моряків, їхнє реформування, а також визначив особливості навчання та викладацького складу установ. Дослідник наголосив на тому, що саме у сфері професійної освіти діячі активно намагались обмежити вплив влади на галузь. Також вчений зазначив, що активний розвиток початкового та середнього рівнів навчання спонукав до актуалізації питання про вищу професійну освіту.

Питанню розвитку певної професійної освіти присвятили свої роботи А.В. Василевич, О.П. Тригуб та О.П. Чернявська. Андрій Василевич у одній зі своїх праць охарактеризував становлення залізничних середніх навчальних установ, проте зосередив увагу на їхньому педагогічному складі [47]. Дослідник окреслив високий рівень освіти викладачів та їхні професійні досягнення.

Андрій Василевич має не одну роботу, присвячену професійній освіті. Ще одна його стаття присвячена становленню суднобудівничої

освіти, яка мала попит в південноукраїнському регіоні [48]. Дослідник охарактеризував її розвиток та проаналізував зміст навчальних програм в освітніх установах. Цікавими є наведені дані щодо заробітної плати вчителів та порівняння з коштами на утримання студентів, зокрема вчений зазначив, що найвищою була зарплата у професора математики [48, с. 123].

У свою чергу Олександр Тригуб у власній статті докладно проаналізував створення та діяльність сільськогосподарських навчальних закладів на півдні України [49]. Дослідник наголосив на важливому внеску громадськості у відкриття та підтримку нових освітніх установ, адже держава не була ініціатором їхнього створення, а тільки контролювала діяльність. Історик окреслив особливості навчання в різноманітних навчальних закладах, соціальний склад учнів. Вчений зазначив недоліки сільськогосподарської освіти: недостатнє фінансування, слабка навчально-методична база, а також підкреслив позитивні моменти: покращення кваліфікації спеціалістів, розвиток науки та просвітництва.

Олена Чернявська у власній статті зосередила увагу на розвитку комерційної освіти на прикладі одного училища в Херсоні [50]. Дослідниця охарактеризувала економічні особливості, що відрізняли місто від Одеси та Миколаєва, зокрема недостатня увага до проблемних аспектів, що породжувало труднощі в розвитку освіти. Історикиня окреслила процес створення комерційного училища, особливості предметів, які в ньому викладались. Дослідниця зазначила, що завдяки клопотанню батьків учнів, в навчальний план внесли вивчення Святої історії та Закону єврейської віри для дітей іудейського віросповідання, а для православних християн в цей час викладали Закон Божий [50, с. 97]. Вчена наголосила на існуванні батьківського комітету, якого не було в інших комерційних училищах на півдні України.

Варто згадати роботи, які присвячені розгляду розвитку конкретного навчального закладу. Такі дослідження у доробку мають О.О. Синявська та

Т.М. Моїсєєва. Олена Синявська зосереджує свою наукову діяльність на історії сучасного Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Вона присвятила цьому питанню декілька статей, в яких аналізує освітні установи, що передували університету.

Так, варто виділити її дослідження, що присвячене заснуванню Одеської комерційної гімназії [51]. Вчена висвітлює автора ідеї створення цього закладу, А.-Е. Рішельє, та всі бюрократичні перепони, що стояли на шляху створення навчального закладу, адже було реалізовано лише частину ... плану відкриття Одеської комерційної гімназії: «однорічне парафіяльне і дворічне повітове училища» [51, с. 218-219], проте саме на базі цього закладу було створено Рішельєвський ліцей.

Кращу долю мав інший освітній проект герцога Рішельє – Одеський благородний інститут для хлопчиків, якому О.О. Синявська також присвятила свою статтю [52]. В ній дослідниця охарактеризувала створення та діяльність інституту, навчальні предмети та умови перебування в закладі. Окрім Рішельє, вчена висвітлила вплив на розвиток освітньої установи абата Ніколя. Він не тільки видав першу друковану книгу в місті, що була присвячена правилам виховання в Одеських жіночому та чоловічому благородних інститутах [52, с. 305], а й опікувався навчальним закладом та був ініціатором його перетворення на Рішельєвський ліцей.

Ліцей, у свою чергу, згодом був перетворений на Новоросійський університет, який є базою для сучасного Одеського вищого навчального закладу. Олена Синявська в одній зі своїх робіт висвітлила різноманітні проекти заснування цієї освітньої установи, що існували протягом середини 1840-х – початку 1860-х років [53]. Історикиня охарактеризувала видатних діячів, які створювали та популяризували ті чи інші плани, а також особливості самих планів. Цікавою є робота висвітленням задуму заснування університету не в Одесі, а в Миколаєві, проте врешті за

наполяганням громадськості, навчальний заклад відкрили в Одесі [53, с. 151-152].

Тетяна Моїсеєва в одній зі статей дослідила Одеську професійну школу для сліпих дітей [54]. В цій роботі історикиня охарактеризувала становлення освітньої установи, особливості навчального процесу, зокрема запровадження робочої складової, успіх учнів та учениць в засвоєнні знань та їхню подальшу долю, а також формування педагогічних кадрів, в тому числі і з випускників.

Варто відмітити вагомий внесок у вивчення історії освіти півдня України наприкінці XVIII – на початку XX ст. педагогів. Перш за все, варто згадати Т.П. Щетину, яка присвятила одну зі своїх статей загальному огляду освітніх закладів регіону [55]. В цій роботі дослідниця перерахувала відкриті протягом XIX – початку XX ст. навчальні установи початкового та середнього рівнів, зокрема жіночі, чоловічі та національні. Деяким вчена присвятила більше уваги, охарактеризувавши процес навчання, предмети що вивчали. Також історикиня зазначила про позитивний вплив реформ, зокрема земської.

Також Тетяна Щербина написала дисертаційне дослідження, зосередившись в ньому на розвитку початкової освіти в Херсонській губернії [56]. В цій роботі вчена охарактеризувала нормативно-правову базу та особливості навчальних установ, приділила увагу предметам, які вивчались та методам виховання. Дослідниця висвітлила функціонування та особливості різноманітних освітніх закладів, в тому числі жіночих, чоловічих та національних.

Особливу увагу педагоги зосередили на розвитку спеціалізованої освіти. Зокрема, Михайло Гончар у власній дисертації здійснив комплексний аналіз розвитку нижчої професійної освіти [57]. Він згрупував всі навчальні заклади в декілька груп, а також охарактеризував вплив економіки на становлення освітніх установ, їхню спеціалізацію та процес створення.

Окремо варто виділити роботи присвячені певно виду професійної освіти. Такі дослідження у своєму науковому доробку мають Н.В. Слюсаренко, М.В. Гончар, С.М. Ситняківська та А.В. Желан.

Ніна Слюсаренко разом з Михайлом Гончарем у спільній статті охарактеризувала особливості навчання у сільськогосподарській школі [58]. Дослідники прослідкували залежність режиму та діяльності учнів від пори року, окреслили методи покарання дітей, а також звернули увагу на предмети і кількість часу, який їм приділяли в різних класах освітньої установи.

Алла Желан присвятила власну дисертацію аналізу становлення музичної освіти в південних регіонах України [59]. Варто відмітити, що дослідниця охарактеризувала розвиток музичної освіти по всій території України, визначила методику викладання та освітні заклади, що були присвячені музичній діяльності. Проте свою увагу вчена зосередила на півдню України. Так, вона висвітлила як та в якому обсязі викладались музичні дисципліни в різноманітних освітніх закладах, зокрема навела як приклад дані щодо предмету «Співи» [59, с. 102]. Також історикиня охарактеризувала створення та розвиток музичних навчальних закладів.

Світлана Ситняківська, вже згадана нами в попередньому розділі, дослідила також діяльність ремісничих закладів на півдні України [60]. Зокрема, вона визначила подібність з загальноукраїнськими тенденціями: зацікавлення в розвитку ремісничої освіти, проте охарактеризувала і відмінності, які полягали в направленні цих навчальних закладів, а також наголосила на недостатній організованості процесу навчання в освітніх установах.

Отже, історичні розвідки українських учених, присвячені тенденціям загального розвитку певних рівнів та освітніх закладів, становлять важливий пласт досліджень. Прослідковується тематична схожість з працями, що присвячені загальному розвитку історії України, адже південь не був відірваний від інших регіонів, проте виділяються і відмінності.

Зокрема, виокремлюється більша зосередженість на середній ланці освіти, залишається невивченою тема вищої освіти і недостатньо висвітленої – початкової. Також варто відмітити, що південні регіони України є предметом досліджень сучасних педагогів.

2.2. Релігійні, етнічні та гендерні особливості навчання в працях українських істориків.

Варто відмітити, що українські дослідники багато уваги приділяють розгляду вузким питанням, ніж загальний огляд стану освіти. Серед таких проблем виділяються жіноче, релігійне та національне навчання.

Як ми зазначали раніше, в XIX столітті почалось становлення жіночої освіти. Цей процес не оминув і південь України. Яскравим прикладом є створення Одеського інституту шляхетних дівчат, історію якого всебічно досліджує А.С. Коробчук. У своїй дисертаційній роботі вона детально охарактеризувала розвиток цього навчального закладу та окреслила навчальні програми, умови перебування й виховання дівчат у стінах установи [61].

Аспектам виховання Анна Коробчук присвятила окрему статтю, в якій дослідниця висвітлила різновиди покарання в Одеському інституті шляхетних дівчат та наголосила на місії навчального закладу: «виховання порядної дружини та зразкової матері» [62, с. 36], чому активно сприяв вибір предметів для вивчення. Вчена також охарактеризувала особливості нормативних документів, які регулювали процес виховання в освітній установі. Можна зробити висновок з дослідження історикині, що виховання було достатньо суворим, проте не завжди ефективним, адже Анна Коробчук висвітлила долю випускниці з відзнакою, яка не прагнула бути зразковою дружиною та матір'ю [62, с. 42].

Вчена у своїх дослідженнях приділила увагу не тільки офіційним архівним та статистичним матеріалам, а й проаналізувала періодику, що

допомагає краще реконструювати побут, навчання та відтворити найбільш повну картину існування закладу. Зокрема, у одній зі своїх статей історикиня дослідила газету «Одесский вестник» [63]. Вчена висвітлювала публікації видання, які були присвячені питанням реорганізації закладу, новинам щодо навчання дівчат та їхнього випуску з освітньої установи.

Ми вже зазначали про недоліки цього типу навчальних закладів в попередньому розділі, ці проблеми існували і на півдні України. Саме тому реформування освіти зі створенням мережі різноманітних жіночих освітніх установ у XIX ст. відбувалось і в цьому регіоні.

Най докладніше питання жіночої освіти у своїх роботах висвітлювала В.А. Добровольська, адже вона присвятила цьому аспекту всю свою наукову діяльність. Усі особливості розвитку навчальної сфери для дівчат вчена охарактеризувала у власній дисертації [64]. Вона окреслила процес становлення освітніх установ різних рівнів, ставлення та вплив влади на нього, а також особливості функціонування закладів. Також історикиня має чималий доробок статей присвячених розвитку жіночої освіти на півдні України.

Зокрема, варто згадати роботу В.А. Добровольської, присвячену аналізу особливостей навчання у Одеському інституті шляхетних дівчат і саме в ній вона зазначає, що попит на навчання в інститутах зменшився, адже з'явилась всестанова альтернатива, в якій приділяли увагу більше навчанню, ніж вихованню [65].

Початкова жіноча освіта на півдні України мало досліджена українськими істориками. Окремих робіт немає, проте В.А. Добровольська охарактеризувала розвиток цього освітнього рівня. Зокрема у статті «Становлення та розвиток системи жіночої освіти Півдня України на початку XX століття» вчена окреслила систему початкової освіти, зазначила про доступ до цього щабелю освіти всіх станів і наголосила на тому, що навчання для дівчат та хлопців було спільним, хоч і існували окремі заклади для різних статей [66, с. 109-110].

Розвитку середньої жіночої освіти свої роботи присвятили Ж.М. Сердюк та О.В. Мельник. Зокрема, Олег Мельник у одній зі своїх статей охарактеризував процес формування мережі освітніх закладів, зокрема запозичення підходів інших країн до цього питання, а також подальше навчання дівчат закордоном та труднощі пов'язані з цим, адже системи вищої освіти для жінок ще не існувало [67]. Вчений навів приклади різноманітних навчальних закладів в Одесі, а також зазначив про важливість середньої освіти для жінок, адже завдяки її розвитку з'явилась можливість працювати за професією.

Жанна Сердюк, у власній статті, охарактеризувала передумови формування мережі середніх жіночих закладів, процес самого реформування, а також висвітлила негативні аспекти, зокрема критику в публіцистиці від самих гімназисток про недоліки навчальних установ, а також невдоволення суспільства особливостями їхнього функціонування та впливом на жінок [68].

Якщо порівнювати дослідження цих двох вчених, то варто відмітити, що робота Ж.М. Сердюк наповнена більшою кількістю прикладів освітніх установ середнього рівня, ніж стаття О.В. Мельника.

Також необхідно наголосити, що вся наукова діяльність Жанни Сердюк зосереджена на розвитку середньої жіночої освіти. Зокрема, цікавою є її стаття, що присвячена можливостям професійної самореалізації дівчат після завершення навчальних установ. Варто відмітити, що головною проблемою був недостатньо ефективний та доступний рівень підтримки владних структур для всієї мережі освітніх закладів. Як зазначає Жанна Сердюк: «Уряд...не брав на себе жодних зобов'язань перед жіночими гімназіями, залишивши їх розвиватись самотійно» [69, с. 46]. Отримуючи освіту дівчата фактично не мали змогу працювати у навчальних закладах, адже конкуренція за робоче місце була дуже великою.

Важливою перепорою для професійної реалізації жінок в освітній сфері було зневажливе ставлення суспільства та роботодавців. Ж.М.Сердюк у своїй статті докладно описала приклади, коли жінок звільняли через підозру у вагітності, а у 1902 р. був наданий офіційний дозвіл на домовленість з майбутньою робітницею про звільнення у таких ситуаціях [69, с. 48-49].

Цікавою в цьому контексті є робота В.А. Добровольської, що присвячена особливостям підготовки вчителів-жінок на півдні України протягом другої половини XIX – початку XX століття [70]. У ній вчена висвітлює можливості жінок для здобуття педагогічної освіти та підвищення власної кваліфікації. Також історикиня висвітлює рівні заробітної плати, в залежності від навчального закладу, та тривалість роботи жінок на посадах. Важливо відмітити, що дослідниця навела статистичні дані, які підтверджували активну залученість жінок до викладання [70, с. 24].

Варто виокремити дослідження, що присвячені розвитку певних середніх навчальних закладів. Цьому питанню свою увагу присвятили Ж.М. Сердюк та Ф. О. Самойлов.

Жанна Сердюк, у дисертаційній роботі, зосередила свою увагу на розвитку Одеської маріїнської гімназії [71]. Вчена охарактеризувала історію створення освітніх закладів та особливості функціонування досліджуваної навчальної установи. Важливою є її робота, адже історикиня проаналізувала Одеську маріїнську гімназію в контексті загального розвитку освіти в підросійській Україні, а також висвітлює спроби українізації навчання на початку XX століття.

Важливою є стаття Жанни Сердюк, що присвячена фінансовій стороні діяльності Одеської маріїнської гімназії [72]. В ній дослідниця проаналізувала джерела, за рахунок яких навчальний заклад міг існувати, зокрема зазначила про залежність від громадськості і недостатню підтримку від уряду, а також проілюструвала, на що витрачались кошти.

Історикиня в цій праці поєднала економічні та соціальні особливості функціонування освітньої установи. Зокрема, дослідниця висвітлила конкуренцію між чоловічими та жіночими навчальними закладами за працівників, зловживання звільненням від оплати учениць, а також невдоволення принципом всестановості певних кіл суспільства.

Одеській маріїнській гімназії також присвятив статтю Федір Самойлов, проте він зосередився на кадровому питанні [73]. Дослідник охарактеризував колектив освітнього закладу, зокрема висвітлив біографічні відомості викладачів до роботи у навчальній установі, їхню наполегливу працю та винагороди за це, а також відхід від справ. Необхідно зазначити, що серед вчителів була випускниця гімназії, що свідчить про можливість працевлаштування, хоч і основу колективу складали чоловіки, які також працювали в Новоросійському університеті. Важливо, що вчений окреслив весь кадровий склад, зокрема висвітлив діяльність лікаря, який до того ж працював без оплати [73, с. 46].

Окремої уваги заслуговують спеціалізовані жіночі освітні установи. Цьому питанню присвятила декілька своїх робіт вже згадана нами дослідниця В.А. Добровольська. В одній зі статей, вчена охарактеризувала ремісничі жіночі школи, виділила передумови їхнього заснування, проаналізувала їхню діяльність, зокрема визначила їхню класифікацію та ознаки, за якими розподіляла освітні установи, а саме термін навчання та наявність попередньої освіти у дівчат [74].

В іншій своїй роботі під назвою «Діяльність жіночих медичних та економічних шкіл Півдня України у другій половині XIX – на початку XX століття», Вікторія Добровольська проаналізувала діяльність медичних та економічних шкіл та особливості навчання в них [75]. Зокрема вчена наголосила на важливій події: у 1897 р. жінки-лікарі отримали рівні права з чоловіками як на лікарську діяльність, так і на державну службу [75, с.51].

Окремо варто згадати специфічний вид середніх навчальних закладів – єпархіальні училища. Їхню діяльність у своїх роботах дослідили Г.Г.Яковенко та Д. А. Грозний. Ці освітні установи за своєю метою нагадували інститути шляхетних дівчат, тільки в них готували майбутніх дружин саме для священиків та дияконів.

Проте, у випускниць все ж була можливість працевлаштуватись після здобуття освіти. Так, Галина Яковенко у своїй статті «Становище та педагогічна підготовка домашніх учительок в Одеському єпархіальному жіночому училищі» окреслила особливості підготовки майбутніх домашніх вчительок у навчальному закладі [76]. Окрім того дослідниця охарактеризувала біографію та діяльність директорки освітньої установи, а також навела дані щодо педагогічних кадрів, зокрема про їхню освіту та подальше професійне зростання.

Дмитро Грозний у власній статті зосередив увагу на еволюції Одеського єпархіального училища як освітньої установи та повсякденному житті учениць [77]. Дослідник висвітлив вплив реформ на становлення цього виду навчального закладу, навів приклади підтримки вищого духовництва розвитку церковної жіночої освіти [77, с. 36-37]. Вчений охарактеризував діяльність учениць протягом дня та року, а також наголосив на важливості духовної складової в навчанні дівчат.

Варто згадати про внесок педагогинь у дослідження історії середньої жіночої освіти. Цьому питанню присвятили свою увагу О.М. Литвиненко та Т.П. Щетина. Ольга Литвиненко у своєму дисертаційному дослідженні докладно охарактеризувала процес створення навчальних закладів, їхню специфіку та реформування [78]. Вчена окреслила зміст освіти, а також педагогічну спадщину. Дослідниця охарактеризувала розвиток навчання для дівчат в загальноімперському контексті, виділяючи регіональні особливості, що спричинені соціальними чинниками.

Тетяна Щетина у одній зі своїх статей окреслила розвиток середньої жіночої освіти, виділивши не тільки загальні, а й професійні та національні

навчальні заклади [79]. Вчена визначила не тільки позитивні аспекти, такі як реформування, створення нормативних документів, що регулювали діяльність освітніх установ, а й недоліки: недостатнє фінансування державою, через що була висока платня, а також різниця у навчальних програмах, порівнюючи з чоловічими закладами.

Не дивлячись на активне зацікавлення жінок в освіті, вони довгий час не мали доступу до вищого її рівня. Тільки під впливом громадськості на початку 1860-х рр. жінкам дозволили відвідувати університет. Проте, як зазначає Ю.Ю. Королевська, дослідниця, яка присвятила одну зі своїх робіт огляду стану середньої та вищої освіти, вже в 1863 р. новий університетський статут відмінив цю можливість [80, с. 101]. Окрім цього, історикиня у статті висвітлила дискримінаційне ставлення до навчання жінок, використовуючи статистичні дані та охарактеризувала особливості жіночих освітніх установ різних рівнів.

Зрештою, на початку ХХ століття, жінки отримали доступ до вищої освіти. Професори університетів організовували Вищі жіночі курси, які мали схожу структуру з навчанням в університеті. На півдні України такі були організовані в Одесі. Їхньому вивченню присвятили свої роботи В. А. Добровольська, О.О. Драч та О. В. Мельник.

Оксана Драч у власній статті докладно висвітлила передумови створення місцевої вищої жіночої освіти, а саме: виїзд дівчат закордон на навчання, дозвіл через це на відкриття жіночих курсів, політичні чинники, які посприяли закриттю всіх освітніх жіночих установ та подальше послаблення тиску влади [81, с. 115-117]. Також дослідниця окреслила процес відкриття навчальних закладів для дівчат в Одесі та з якими труднощами при цьому стикались.

Вікторія Добровольська в одній зі своїх статей охарактеризувала процес боротьби за право дівчат здобувати вищу освіту в Одесі та якими були вимоги до них для долучення до курсів [82]. Також вчена висвітлила проведення публічних лекцій, які можна вважати прототипами курсів.

Дослідниця порівняла викладання у Одеських жіночих курсах та Новоросійському університеті, використовуючи навчальні плани. Вчена також охарактеризувала процес створення та діяльність медичних курсів для дівчат і зазначила про існування обмежуючого відсотка для єврейок [82, с.48].

Найдокладніше розвиток вищої жіночої освіти на Півдні України протягом XIX – початку XX ст. висвітлив Олег Мельник. Розгляду цьому питанню він присвятив не одне дослідження, найґрунтовнішою серед яких є дисертація. У ній вчений охарактеризував процес створення системи вищої освіти на всіх підросійських українських землях, які проекти, присвячені цьому питанню, існували та детально окреслив педагогічні та медичні курси, що функціонували в Одесі [83].

Щодо вищих педагогічних курсів, вчений зазначив ставлення професорів до жіночої освіти, нормативні документи, якими керувались в діяльності установи, а також навів дані щодо кількості, соціального стану віросповідання студенток. Історик приділив увагу питанню фінансового забезпечення освітньої установи, а також навчальним планам, порівнюючи їх з планами Новоросійського університету.

Розглядаючи розвиток вищої медичної освіти, вчений охарактеризував процес зародження курсів для дівчат в Російській імперії та формування безпосередньо Одеських. Дослідник окреслив політичні чинники, які стимулювали відкриття освітніх закладів, зокрема російсько-японська війна [83, с.160]. Окрім дозволу на створення, підтримка жіночої медичної освіти проявлялась в додаткових пільгах, яких не було на педагогічних курсах.

Освіта та церква, в означений нами період, мали тісні зв'язки. Зокрема, в багатьох освітніх закладах вивчення Закону Божого було обов'язковим, також релігійній навчальні установи були єдиним варіантом для здобуття знань. Саме тому, варто охарактеризувати внесок сучасних вчених у дослідження цього питання. Розвиток початкових та середніх

освітніх церковних закладів у своїх роботах висвітлили В.А. Добровольська, Н.М. Діанова, І.М. Артюх та О.О. Федорчук.

Ірина Артюх у одній зі своїх статей охарактеризувала церковнопарафіяльні навчальні заклади, зокрема, зазначила про недоліки їхньої організації в селах [84]. Вчена також наголосила на негативному впливу поширення земських шкіл, які становили конкуренцію для релігійних освітніх установ. Проте на початку ХХ ст., згідно зі статистичними даними, що навела дослідниця, церковнопарафіяльні школи були найпопулярнішими початковими освітніми закладами [84, с. 74].

Оксана Федорчук присвятила одну зі своїх статей характеристиці релігійного виховання в церковних школах [85]. Дослідниця висвітлила рівень освіти викладачів установ, а також окреслила особливості навчання та виховання, зокрема навела приклади самостійної роботи учнів.

Наталія Діанова та Ірина Артюх у своєму спільному дослідженні охарактеризували процес створення початкових та середніх закладів церковної освіти, а також вплив на це видатних осіб, зокрема архієпископа Гавриїла (Розанова) [86]. Вчені окреслили вплив реформ на розвиток парафіяльних шкіл, висвітлили предмети, які викладались в різних освітніх установах і зазначили про проблеми фінансування, які вирішувались за допомогою громадськості. Історикині також охарактеризували процес створення єпархіальних училищ і навели приклад першого такого закладу в Російській імперії, ініціатором заснування якого був архієпископ Гавриїл (Розанов) [86, с. 102].

Вікторія Добровольська у одній зі своїх статей висвітлила вплив православного духівництва на розвиток всіх щаблів освіти [87]. Вчена окреслила особливості церковних навчальних установ початкового та середнього рівня, виокремила предмети, які в них викладались, а також охарактеризувала можливості для підвищення кваліфікації самих вчителів. Дослідниця визначила причини створення єпархіальних жіночих училищ, що полягали у ставленні духовенства до світської освіти, адже вони

«...вважали, що гімназійна освіта, яку здобували їхні доньки в гімназіях, була причиною того, що дівчата цуралися свого вродженого покликання і неохоче погоджувались на шлюби з кандидатами на священство» [87, с. 117]. Історикиня також охарактеризувала вплив церкви на світську освіту, зокрема середню та вищу жіночу.

На відміну від дослідників, що присвячують свої роботи загальному огляду освіти на підросійських українських землях, вчені, що висвітлюють південний регіон, активно вивчають розвиток національного навчання.

Перш за все, необхідно зосередити увагу на комплексних статтях, що присвячені огляду національної освіти в регіоні. Дослідниками, які мають такі роботи у науковому доробку, є В.А. Добровольська, Є.Г. Сінкевич та Н.М. Кузовова.

Євген Сінкевич та Наталя Кузовова у спільній статті здійснили аналіз розвитку освіти євреїв, німців, поляків, болгар, молдован та греків [88]. Учені навели статистичні дані щодо кількості писемних і неписемних осіб кожного етносу, і дійшли висновку, що підхід імперської адміністрації до інших народів був негативним, хоч це і проявлялось з різним ступенем суворості. Зокрема, єврейська освіта всіляко обмежувалась, а болгари та молдовани не мали власних навчальних закладів. Парадоксальним виявляється те, що поляки, будучи однією з найосвіченіших груп, не мали власних шкіл [88, с. 103]. Вчені виділили освіту греків та німців, як найкраще сформовану, і відзначили, що повпливала на це активна позиція громадськості. Важливість дослідження, зробленого Є.Г. Сінкевичем та Н.М. Кузововою, полягає в тому, що вона охоплює велику кількість національностей.

У свою чергу, Вікторія Добровольська провела аналіз стану освіти єврейського, німецького та кримськотатарського населення [89]. Дослідниця приділила увагу питанню ставлення до національного навчання царської адміністрації, зокрема вона зазначила що загальний підхід був однаковим: рідною мовою можна було навчатись лише в

початковій школі, а в навчальних закладах середнього та вищого рівня впроваджувалась політика русифікації [89, с. 85].

Проте, вчена виокремила й певні відмінності. Зокрема, історикиня зазначила, що освіта німецького населення була в кращому стані, так як влада сприяла переселенню народу на південь України і тому не створювала таких обмежень, як для інших народів.

Щодо єврейського населення, то важливо відмітити дані, які навела вчена, про казенні єврейські училища [89, с. 85]. Їхня особливість полягала в тому, що в них викладали християни. Тобто з одного боку, створення навчальних закладів може свідчити про заохочення до навчання, проте таким чином намагались боротись не тільки з мовною, а й з релігійною приналежністю. Вчена окреслила систему кримськотатарських навчальних закладів, а також наголосила на впровадженні тотальної русифікації.

Окремо варто виділити дослідження, що присвячені історії освіти певного етносу, що проживав на півдні України. Зокрема, найбільше представлена єврейська освіта. Саме тому доцільно виділити дослідників, які присвятили свої роботи цьому питанню: І.М. Гербеєва, В.О. Яшин, Т.П. Щетина та Ю.В. Прокоп.

Вадим Яшин у роботах «Модернізація традиційної єврейської освіти на Херсонщині та Катеринославщині (др. пол. XIX ст.)» та «Розвиток світської освіти серед єврейського населення Херсонщини та Катеринославщини у другій половині XIX століття» докладно охарактеризував особливості навчання єврейського населення та утиски, які воно зазнавало від влади. Зокрема, в сфері світської освіти для євреїв встановлювались обмеження можливості навчання у вищих освітніх установах: для цього необхідно було мати «гімназичну золоту медаль», а також діяли відсоткові обмеження кількості можливих студентів [90, с. 119].

У сфері традиційної єврейської освіти, історик зазначив єдиний вищий навчальний заклад на півдні України, а також наголосив на

активній русифікації та її частковій підтримці населенням. Це підтверджує доля рабина Симона Швабахера, який був німецьким євреєм та не розумів російської. Його діяльність в сфері освіти висвітлив в даній роботі вчений. Симон Швабахер був очільником ремісничого училища та мав великий вплив, проте згодом незнання мови підірвало його авторитет [91, с. 161]. Одночасно з цим відбулися погроми єврейського населення, відповіддю на які стало формування їхнього руху національного відродження, що поклало край прихильності до русофільства.

Ірина Гербєєва у одній зі своїх статей проаналізувала становлення світської та традиційної освіти євреїв в Одесі і, на відміну від Яшина В.О., зосередила свою увагу на позитивному впливі царської влади: зазначила про стипендії імені Олександра II та можливість, маючи вищу освіту, працювати за межею осілости [92].

Юлія Прокоп в одному з власних досліджень, зосередила увагу на впливові євреїв-іноземців, зокрема тих, які переселились з австрійських земель, на розвиток освіти на півдні України [93]. Вчена навела приклади створення представниками цієї національності освітніх закладів, а також визначила їхнє ставлення до російської мови як позитивне [93, с. 104-105].

Говорячи про національне навчання, варто зазначити розвиток української освіти. Цьому аспекту присвятили свої роботи О.А. Бачинська, К.Глушкова, Н.М. Кузовова та Є.Г. Сінкевич.

Євген Сінкевич та Наталя Кузовова у спільній статті висвітлили проблеми функціонування української у освітніх установах. Зокрема, дослідники процитували громадських діячів та вчителів, які наголошували на необхідності викладання російської мови рідною для учнів мовою, а саме – українською, адже діти погано засвоювали предмет [94]. Проте, влада не йшла навіть на такі мізерні поступки, тому більшість вчителів обирали російську мову для навчання. Іноді робилися винятки, але вони були нетривалими. Так, згадується про відкриття школи з українською мовою викладання, однак проіснувала вона лише 2 роки [94, с. 89].

Бачинська О.А. та Глушкова К. у спільній роботі висвітлили становище української початкової освіти, зокрема, діяльність парафіяльних шкіл та рівень грамотності населення. Науковиці завдяки аналізу дійшли висновку, що освітні установи відвідувало дуже мало дітей «влітку через польові роботи, а взимку через брак теплої одежі та взуття» [95, с. 23].

Дослідниці також прослідкували взаємовпливи у селах з різнонаціональним складом населення. Так, вчені зазначили, що в місцях спільного проживання в Південній Бессарабії українців, молдован та росіян, неодмінно один з етносів засвоював мову іншого і, можливо, втрачав власну. Історикині навели приклади сел, в яких «молдавське та російське населення втратило власну мову і засвоїло мову українську» [95, с. 25].

Питання національної освіти є сферою інтересу також педагогині Т.П. Щетини. Дослідниця має роботи, що висвітлюють розвиток єврейської, німецької та караїмської освіти.

У статті, що присвячена становищу єврейської освіти вчена охарактеризувала різноманітні традиційні та світські навчальні установи та їхні особливості [96]. Дослідниця також зазначила про дискримінацію освіти, зокрема згадала про відсоткові обмеження. Цікавою є ця робота тим, що педагогиня навила приклади зі статистичними даними освітніх установ в єврейських колоніях на півдні України [96, с. 202-203].

Тетяна Щетина у дослідженні, що висвітлює німецьку освіту в колоніях, охарактеризувала створення самих колоній та розвиток початкових шкіл, наголосила на зв'язку навчання з церквою [97]. Вчена зазначила, що духовенство перешкоджало впливу уряду на освіту «пояснюючи це побоюванням русифікації і страхом втратити національну самобутність» [97, с. 27]. Також дослідниця наголосила на віротерпимості німецького населення. Цікавими є дані щодо покарань учнів, адже це відбувалось за допомогою грошових штрафів, що не типово для освітніх установ.

У статті, що присвячена освіті караїмів, Тетяна Щетина охарактеризувала організацію навчального процесу та виховання в «мідрашах» – початкових навчальних закладах караїмів [98]. Варто відмітити, що можливість викладання в освітніх установах надавалась одразу після навчання в них. Учена зосередила увагу на побутових питаннях і не оминула увагою заробітню плату вчителів, зазначивши про додаткові фінанси: була дитяча традиція ходити по хатах, співати пісень та збирати кошти саме для вчителів, а також кожного року вже батьки мали за обов'язок дарувати подарунок вчителеві [7, с.262].

Отже, жіноча освіта на півдні України розвивалась в загальноукраїнських тенденціях. Її висвітлення у працях істориків є фундаментальним, проте недостатнім для розуміння всіх освітніх рівнів. Адже початкова освіта потребує подальшого вивчення.

Дослідження, що присвячені зв'язку церкви та освіти, висвітлюють загальною початковий та середній рівень останньої. Тому необхідним є ґрунтовне подальше вивчення впливу релігії на розвиток всіх щаблів навчальної сфери, а також є необхідним розгляд різних конфесій, а не тільки православної.

Важливим внеском у вивчення історії освіти на півдні України є розгляд національної освіти та ставлення офіційної влади до неї. Проте, це питання також потребує більш ґрунтового дослідження та детального аналізу, адже в південних регіонах проживало багато різних національностей, які мали свої особливості та потребують окремого розгляду.

Роботи сучасних учених становлять вагомий внесок у вивчення розвитку освіти на півдні України. Дослідники простежують загальноукраїнські тенденції, водночас підкреслюючи специфіку регіону. Проте, залишаються питання, які потребують подальшого докладного розгляду.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз праць українських вчених, що присвячені студіюванню освіти півдня України, дозволяє констатувати їхній вагомий внесок у вивчення цієї теми та прослідкувати тематичні особливості. Варто відмітити, що в багатьох аспектах процес розвитку сфери навчання в досліджуваному регіоні, збігається із загальноукраїнськими тенденціями. Проте, існують і відмінності, спричинені політичними та економічними чинниками.

Серед питань, які є спільними як для комплексних регіональних, так і загальних праць, можемо виділити розвиток початкової, середньої, спеціалізованої та вищої освіти. Дослідники аналізують процес формування мережі навчальних закладів, їхню специфіку та особливості процесу здобуття знань та виховання.

Регіональні студії виділяються оглядом конкретних освітніх установ, проте, не достатньо вивченою залишається сфера вищої освіти. Можемо дійти висновку, що праці, присвячені історії навчання на території всієї України доповнюють роботи, що висвітлюють це питання у південному регіоні.

Окрім огляду певного рівня освіти, сучасні дослідники вивчають питання гендерної, релігійної та національної складової навчання українських земель. Жіноча освіта в досліджений нами період зароджується та активно розвивається, тому цю сферу вчені активно опрацьовують. Проте недостає вивченням, як в загальних, так і в регіональних працях, залишається питання початкового рівня навчання дівчат. Дослідники у своїх роботах аналізують різноманітні аспекти існування жіночих освітніх установ. Варто відмітити, що південноукраїнські студії виділяються використанням не тільки архівних документальних джерел, а й періодики.

Вплив церкви на навчання потребує подальшого детального огляду, адже по всій території України розглянутим є питання католицької освіти, а на півдні – православної. Протягом XVIII – початку XX ст. релігія була важливою складовою повсякдення учнівства: вивчався закон Божий, існували церковно-парафіяльні школи. Варто відмітити, що як Південь, так і вся територія України не були етнічно та конфесійно однорідними, а отже актуальним буде аналіз особливостей освітніх закладів певного віросповідання та їхньої взаємодії з іншими.

Історики не аналізують загальні тенденції розвитку національної освіти по всій Україні, тільки регіональні дослідження дають змогу зрозуміти особливості цієї сфери. Проте це питання потребує подальшого вивчення, адже не всі спільноти вивчені в повному обсязі. Завдяки наявним працям можна зрозуміти загальні тенденції ставлення до етносів царської адміністрації, а саме прослідковується політика русифікації та тиску, проте кожна національна освіта мала певні відмінності, які потребують докладного висвітлення.

Аналіз підручників з історії України продемонстрував різноманітність питань, на які ті чи інші дослідники звертають увагу. Спільною рисою всіх праць є висвітлення процесу створення різноманітних навчальних закладів, їхніх особливостей та реформування, а також впливу влади на освіту.

Проте, відмінним є: ступінь розкриття проблеми придушення адміністрацією розвитку української освіти, а також питання навчання для дівчат.

Важливою складовою сучасної історіографії є напрацювання українських педагогів та юристів. Їхні дослідження доповнюють розвідки істориків, як наприклад дослідження педагогині Тетяни Щетини щодо караїмської освіти та юристки Людмили Міхневич щодо вищої юридичної освіти.

Отже, можемо зробити висновок, що внесок сучасних вчених у розгляд історії освіти на півдні України наприкінці XVIII – на початку XX ст. є важливою складовою сучасної історіографії. Дослідники активно вивчають це питання, проте існують аспекти, які потребують подальшого детального аналізу, що підтверджує актуальність тематики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.) : дис: канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2001. 197 с.
2. Крижановська О. О. Освіта й культура українських селян наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. № 19. С. 243-264.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Piu19-20_2011_19_19
3. Захарова І. В. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864 - 1917 рр.) : дис... канд. іст. Наук : 07.00.01. Черкаси, 2002. 199 с.
4. Левченко І. М. Роль громадської ініціативи у розширенні мережі початкових навчальних закладів на лівобережній Україні в 1805-1860 рр. *Соціум. Документ. Комунікація.* 2021. № 12. С. 89-104.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/colscart_2021_12_7
5. Левченко І. М. Роль народної ініціативи в розвитку початкової та середньої освіти на Лівобережній Україні в 1825-1860 рр. : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2002. 192 с.

6. Півоваров О. В. Становлення і розвиток світської середньої освіти на Лівобережжі та Слобожанщині (друга половина XVIII - перша третина XIX ст.) : дис... канд. іст. Наук : 07.00.01. Харків, 2001. 104 с.
7. Самойленко О. Г. Історична освіта в гімназіях України у контексті освітньої політики Російської імперії XIX – поч. XX ст. *Література та культура Полісся*. 2012. № 71. С. 163-173.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkp_2012_71_19
8. Стоян Т. А. Університетська освіта в Україні в другій половині XIX ст. : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1999. 199 с.
9. Герман Ю. Вища освіта в Україні у контексті суспільно–політичних трансформацій першої половини XIX століття. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 75. С. 523-525.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_75_223
10. Самойленко О. Г. Формування кадрового складу професійних істориків у вищих навчальних закладах України в першій половині – середині XIX ст. *Література та культура Полісся*. 2014. № 76. С. 60-80.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkpist_2014_76_8
11. Ховрич С. М. Наукові відрядження освітян за кордон як важлива складова розвитку української науки (друга половина XIX – початок XX ст.). *Гуржіївські історичні читання*. 2013. № 6. С. 121-123.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gurit_2013_6_45
12. Єгорова О. В. Юридична освіта в університетах України XIX - початку XX ст. (етапи та особливості розвитку) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2004. 199 с.
13. Лукашевич О. Археологічна освіта на українських землях в другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки з української історії*. 2014. № 35. С. 34-38.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzzui_2014_35_7

- 14.Ховрич С. М. Стажування студентів – важлива складова навчально–виховного процесу вишів Російської імперії на початку XX ст. *Гілея: науковий вісник*. 2017. № 120. С. 119-122.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2017_120_34
- 15.Белозьорова Н.О. Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина XIX - початок XX століття) : дис... канд. пед. наук : 13.00.01 Харків, 2011. 319 с.
- 16.Роєнко С. О. Розвиток шкільної приватної освіти в Україні (XIX початок XX століття). : дис... канд. пед. наук : 13.00.01. Умань, 2014. 296 с.
- 17.Самойленко О. В., Коваленко М. Проблеми виховання в гімназіях України XIX – початку XX ст. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя*. 2013. № 2. С. 216-221.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzsp_2013_2_40
- 18.Никитюк Л. В. Становлення та розвиток природничої освіти в гімназіях України (друга половина XIX – початок XX століття). : дис... канд. пед. наук : 13.00.01. Харків, 2012. 229 с.
- 19.Ситняківська С.М. Реміснича освіта в Україні (друга половина XIX – початок XX століття) : дис... канд. пед. наук : 13.00.01. Житомир, 2009. 256 с.
- 20.Русакова Л. І. Розвиток приватної художньої освіти в Україні (друга половина XIX - початок XX століття). : дис... канд. пед. наук : 13.00.01. Умань, 2017. 300 с.
- 21.Савченко Н. С. Розвиток вищої освіти в Україні у XIX-XX столітті. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. 2017. № 150. С. 28-32.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_p_2017_150_6
- 22.Боярська-Хоменко А. В. Становлення та розвиток вищої математичної освіти в Україні у XIX - на початку XX століття : дис... канд. пед. наук: 13.00.01. Харків, 2012. 292 с.

- 23.Боярська-Хоменко А. Освіта дорослих в Україні у XIX – на початку XX століття. *Педагогічний часопис Волині*. 2019. № 3. С. 14-20.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pchv_2019_3_6
- 24.Кузьменко В. В., Примакова В. В. Становлення та розвиток післядипломної освіти вчителів в Україні до початку XX століття. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2012. № 22(9). С. 35-41.
URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2012_22\(9\)_7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2012_22(9)_7)
- 25.Драч О.О. Освіта жіноча в Україні. *Енциклопедія історії України*. 2010. Т. 3. С. 644-647
- 26.Сухенко Т. В. Інститути шляхетних дівчат в Україні в XIX столітті. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. № 7. С. 80–84.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2000_7_19
- 27.Сухенко Т. В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX - початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2001. 20 с.
- 28.Тронько Т. Діяльність в Україні жіночих гімназій відомства установ імператриці Марії (друга половина XIX століття). *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 290-297.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sl_2014_6_28
- 29.Ніколаєнко О. О. Жіноча освіта в середовищі польського населення Південно-західних губерній Російської імперії в 60-х роках XIX – на початку XX ст. *Історичний архів*. 2008. № 2. С. 138-145.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ians_2008_2_21
- 30.Баковецька О. О. Католицька освіта в Україні в кінці XVII - перша чверть XIX ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. 2013. № 3.34. С. 58-62.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdu_2013_3
- 31.Баковецька О. Політика самодержавства в сфері освіти в другій половині XIX століття: остаточна ліквідація мережі римо-католицьких навчальних закладів в Україні. *Науковий вісник Миколаївського*

національного університету імені В. О. Сухомлинського. 2018. № 1. С. 12-16.

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdu_2018_1_4

32. Нестерцова-Собакарь О. В. Жіноча початкова та середня освіта: правові основи функціонування на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 2. С. 80-87.

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2016_2_12

33. Міхневич Л. Витоки вищої жіночої юридичної освіти в Україні (кінець XIX–початок XX ст.). *Юридична Україна*. 2015. № 7-8. С. 78-85.

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2015_7-8_15

34. Струкевич О.К. Історія України: Підручник для 9-го класу загальноосвітнього навчального закладу. Київ : Грамота, 2009. 288 с.

35. Реєнт О.П., Малій О.В. Історія України: Підручник для 9-го класу загальноосвітнього навчального закладу. Київ : Генеза, 2009. 240 с.

36. Реєнт О.П., Малій О.В. Історія України: Підручник для 9-го класу загальноосвітнього навчального закладу. Київ : Генеза, 2017. 272 с.

37. Бурнейко І.О., Хлібовська Г.М., Крижановська М.С., Наумчук О.В. Історія України: Підручник для 9-го класу загальноосвітнього навчального закладу. Тернопіль : Астон, 2017. 296 с.

38. Пометун О.І., Гупан Н.М., Смагін І.І.. Історія України : підручник для 9-го класу загальноосвітнього навчального закладу. Київ : УОВЦ «Оріон», 2017. 288 с.

39. Власов В.С. Історія України: підручник для 9-го класу загальноосвітнього навчального закладу. Київ : Літера ЛТД, 2017. 304 с.

40. Сорочинська Н.М. Історія України: підручник для 9-го класу загальноосвітнього навчального закладу. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2022. 271 с.

41. Мінц М. О. Розвиток початкової освіти на Півдні України (1861-1917 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Миколаїв, 2007. 256 с.

- 42.Щербина Н. Ф., Махінла Ю. Б. Розвиток освітніх закладів Бессарабії наприкінці XVIII – у XIX ст. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*. 2017. № 6. С. 449-455.
- 43.Лебеденко О.М. Розвиток освіти в Подунав'ї (XIX - початок XX ст.). *Історія України*. 2004. № 5. С. 292-296.
- 44.Єрич Т. Г. Шкільна освіта Південної Бессарабії в світлі офіційної статистики (1878 - 1910 рр.). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2019. № 40. С. 107-117.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvidgu_2019_40_15
- 45.Мінц М. Ремісничче навчання у початкових школах Херсонської губернії (1861-1917 рр.). *Емінак*. 2008. № 1-4. С. 73-77.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eminak_2008_1-4_10
- 46.Нагрибельний Я. А. Розвиток професійної освіти на Херсонщині у другій половині XIX століття - на початку 1920-х рр. : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Миколаїв, 2012. 240 с.
- 47.Василевич А. Педагоги професійно-технічних закладів Південної України кінця XIX – початку XX ст. (на прикладі залізничних училищ). *Емінако*. 2014. № 1-2. С. 13-16.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eminak_2014_1-2_4
- 48.Василевич А. В. Професійно-технічна підготовка суднобудівників на Півдні України (XIX – початок XX ст.). *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"*. 2012. Т. 199, № 187. С. 122-126.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchduped_2012_199_187_24
- 49.Тригуб О. П. Сільськогосподарська підготовка в сільськогосподарських навчальних закладах Херсонської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття. *Емінак*. 2023. № (3(43)). С. 67-95.
URL: [https://doi.org/10.33782/eminak2023.3\(43\).659](https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).659)

50. Чернявська О. П. Поширення комерційної освіти на півдні України на початку XX ст.: Херсонське комерційне училище. *Чорноморська минушина*. 2023. № 18. С. 94.
URL: http://resource.history.org.ua/publ/Chormyn_2023_18_12
51. Синявська О. О. Заснування Одеської комерційної гімназії на початку XIX ст. *Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова*. 2013. № 23. С. 209-221.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zif_2013_23_17
52. Синявська О. О. Освітнянський експеримент в Одесі на початку XIX ст.: *Одеський благородний інститут для хлопчиків. Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*. 2017. № 6. С. 304-308.
53. Синявська О. О. Проекти заснування Новоросійського університету в середині XIX ст. *Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова*. 2011. № 22. С. 146-154.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zif_2011_22_18
54. Моїсєєва Т. М. Одеська професійна школа для сліпих дітей: організація навчального процесу та формування трудових навичок у вихованців (1887-1915). *Емінак*. 2020. № (2(30)). С. 68-76.
URL: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).407](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).407)
55. Щетина Т. П. Розвиток освітньої мережі Херсонської губернії (XIX – початок XX ст.). *Педагогічний альманах*. 2019. № 41. С. 308-315.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedalm_2019_41_48
56. Щетина Т. П. Становлення і розвиток початкової освіти в Херсонській губернії (1803 – 1917 рр.) : дис... канд. пед. наук : 13.00.01. Херсон, 2019. 270 с.
57. Гончар М. В. Розвиток нижчої професійної освіти на Півдні України у II половині XIX - початку XX століття : дис... канд. пед. наук : 13.00.01. Херсон, 2016. 301 с.

- 58.Слюсаренко Н. В., Гончар М. В. Організація навчання учнів Ямчицької нижчої сільськогосподарської школи Херсонської губернії. *Педагогічний альманах*. 2012. № 16. С. 249-254.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedalm_2012_16_44
- 59.Желан А. В. Становлення та розвиток музичної освіти в Херсонській губернії (кінець XIX – початок XX століття) : дис... канд. пед. наук : 13.00.01. Миколаїв, 2008. 240 с.
- 60.Ситняківська С. М. Ремісничі навчальні заклади півдня України у системі освіти України в XIX – на початку XX століття. *Південний архів*. 2010. № 31-32. С. 203-211.
- 61.Коробчук А. С. Історія жіночої освіти на півдні України у XIX – на початку XX ст.: Одеський інститут шляхетних дівчат : дис. ... д-ра філософії в галузі історії. Одеса, 2023. 192 с.
- 62.Коробчук А. С. Батогом і пряником: специфіка виховного процесу в Одеському інституті шляхетних дівчат. *Старожитності Лукомор'я*. 2022. № 3. С. 35-43.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ctarluk_2022_3_
- 63.Коробчук А. С. Газета "Одесский вестник" (1827–1894) як історичне джерело з історії Одеського інституту шляхетних дівчат. *Чорноморська минувшина*. 2020. № 15. С. 47-53.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chormyn_2020_15_9
- 64.Добровольська В.А. Історія жіночої освіти Півдня України (1901-1910 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2006. 208 с.
- 65.Добровольська В. А. Навчання в інститутах шляхетних дівчат Півдня України другої половини XIX – на початку XX століття. *Історичний архів*. 2009. № 3. С. 114-117.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ians_2009_3_22
- 66.Добровольська В. А. Становлення та розвиток системи жіночої освіти Півдня України на початку XX століття. *Південний архів*. 2002. № 8. С. 108-115.

67. Мельник О. В. Розвиток середньої жіночої освіти в XIX - на початку XX ст. в Одесі. *Інтелігенція і влада*. 2011. № 21. С. 46-55.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2011_21_6
68. Сердюк Ж. М. Становлення середньої жіночої освіти в Одесі (XIX – початок XX ст.). *Гуржіївські історичні читання*. 2013. № 6. С. 147-149.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gurit_2013_6_55
69. Сердюк Ж. М. Можливості професійної самореалізації жінок у сфері освіти на межі XIX – XX ст. (на прикладі жіночих гімназій Одеського навчального округу). *Інтелігенція і влада*. 2013. № 29. С. 44-52.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2013_29_6
70. Добровольська В. А. Підготовка вчителів-жінок Півдня України у другій половині XIX – на початку XX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2008. № 22. С. 22-26.
71. Сердюк Ж.М. Становлення жіночої середньої освіти в Одесі (на прикладі Маріїнської жіночої гімназії 1869-1920 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2021. 280 с.
72. Сердюк Ж. М. Переваги та недоліки комерціалізації середньої освіти Півдня України на межі XIX-XX ст. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2013. № 11. С. 160-168.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nuippp_2013_11_18
73. Самойлов Ф.О. Одеська маріїнська жіноча гімназія до характеристики викладацького складу. *Південний архів*. 2004. №17. С. 43-48.
74. Добровольська В. А. Жіночі професійні школи Півдня України у другій половині XIX – на початку XX століття. *Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"*. 2008. Т. 96. № 83. С. 157-161.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2008_96_83_35

- 75.Добровольська В. А. Діяльність жіночих медичних та економічних шкіл Півдня України у другій половині XIX – на початку XX століття. *Південний архів*. 2008. № 28-29. С. 50-55.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pain_2008_28-29_4
- 76.Яковенко Г. Г. Становище та педагогічна підготовка домашніх учительок в Одеському єпархіальному жіночому училищі. *Гуржіївські історичні читання*. 2015. № 10. С. 78-80.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gurit_2015_10_28
- 77.Грозний Д. А. Жіноче єпархіальне училище в Одесі (середина XIX — початок XX ст.). *Інтелігенція і влада*. 2005. № 5. С. 33-42.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2005_5_6
- 78.Литвиненко О. М. Жіноча середня освіта в Херсонській губернії (кінець XIX – початок XX століття) : дис... канд. пед. наук : 13.00.01. Миколаїв, 2011. 188 с.
- 79.Щетина Т. П. Ретроспективний огляд розвитку системи освіти жінок у Херсонській губернії впродовж XIX ст. *Педагогічний альманах*. 2018. № 40. С. 290-296.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedalm_2018_40_47
- 80.Королевська Ю. Ю. Система жіночої освіти в Південній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. № 31. С. 98-102.
- 81.Драч О.О. Розвиток вищої жіночої освіти в Одесі другої половини XIX – початку XX ст.: загальноімперські тенденції і регіональні особливості. *Гуржіївські історичні читання*. 2014. № 7. С. 115-118.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gurit_2014_7_43
- 82.Добровольська В. А. Розвиток вищої жіночої освіти в Одесі у другій половині XIX – на початку XX ст.. *Південний архів*. 2008. № 27. С. 44-50.

83. Мельник О.В. Становлення та розвиток вищої жіночої освіти в Одесі (1879 – 1921 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2009. 242 с.
84. Артюх І. М. Розвиток початкової церковної освіти в Херсонській губернії в другій половині XIX ст. *Чорноморська минувшина*. 2023. № 18. С. 69-76.
URL: http://resource.history.org.ua/publ/Chormyn_2023_18_9
85. Федорчук О. О. Релігійне виховання в церковних школах Херсонської губернії (II пол. XIX – поч. XX ст.). *Південний архів*. 2004. № 14. С. 93-98.
86. Діанова, Н. М., Артюх І. М. Формування мережі закладів духовної та церковної освіти в Одесі у XIX ст. *Старожитності Лукомор'я*. 2025. № 1. С. 99-107.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_prav_2012_17_1-2_3
87. Добровольська В. А. Роль православного духовенства в розвитку жіночих навчальних закладів Півдня України на початку XX ст. *Південний архів*. 2003. № 9. С. 114-122.
88. Сінкевич Є.Г., Кузовова Н.М. Проблеми національної освіти на півдні України. *Південний архів*. 2002. № 8. С. 95-108.
89. Добровольська В. А. Політика царського уряду в сфері національної освіти Півдня України у другій половині XIX – на початку XX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2007. № 21. С. 84-86.
90. Яшин В. О. Розвиток світської освіти серед єврейського населення Херсонщини та Катеринославщини у другій половині XIX століття. *Грані*. 2014. № 5. С. 114-122.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2014_5_23
91. Яшин В. О. Модернізація традиційної єврейської освіти на Херсонщині та Катеринославщині (др. пол XIX ст.). *Грані*. 2014. № 4. С. 156-164.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2014_4_31

- 92.Гербеєва І. М. Розвиток освіти єврейського населення Одеси у другій половині XIX ст. *Чорноморська минушина*. 2014. № 9. С. 31-36.
- 93.Прокоп Ю. В. Роль євреїв-іноземців у розвитку світської освіти євреїв Херсонської губернії у XIX ст. *Чорноморський літопис*. 2014. № 10. С. 100-106.
- 94.Сінкевич Є.Г., Кузовова Н.М. Питання про викладання українською мовою в навчальних закладах Херсонської губернії в 1890-1917 рр. *Південний архів*. 2001. № 6. С. 85-89.
- 95.Бачинська О. А., Глушкова К. Становище зі здобуттям початкової освіти й грамотності українців Буджака в другій половині XIX ст. *Причорномор'я: історико-правовий, мовний, етнокультурний та релігійний вимри*. 2023. № 9. С. 22-26.
- 96.Щетина Т. П. Єврейські початкові школи як приклад навчальних закладів багатонаціональної Херсонської губернії. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. 2018. № 4. С. 200-205.
URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdup_2018_4_39
- 97.Щетина Т. П. Школи німецьких колоній Херсонської губернії як складник системи початкової освіти (XIX – поч. XX ст.). *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2018. № 61(1). С. 24-28.
URL:[http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pfto_2018_61\(1\)_7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pfto_2018_61(1)_7)
- 98.Щетина Т. П. Становлення і розвиток караїмської освіти в Херсонській губернії у XIX столітті. *Науковий вісник Льотної академії*. 2019. № 5. С. 260-264.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sbfasps_2019_5_44